

ÉRTEKEZÉSEK
A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉBŐL

— 16 —

SZÉCHENYI KÉPZELETE

IRTA :
PETŐ DEZSŐ

SZEGED
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET
1935

XB 59117

ÉRTEKEZÉSEK

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉBŐL

— 16 —

SZÉCHENYI KÉPZELETE

IRTA:

PETŐ DEZSŐ

SZEGED

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET

1935

A M. kir. Ferencz József Tudományegyetem Bölcsészeti-,
Nyelv- és Történettudományi karához benyújtott

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Bíráló: Dr. Sík Sándor egy. ny. r. tanár.

Társbíráló: Dr. Várkonyi Hildebrand egy. ny. r. tanár.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000585916

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Magyar Irodalomtörténeti Intézetek Könyvtára

Lelt. napló: VI A Lsz.: 4029

csoport: _____ szám.

Rövidítések

Az általában használt rövidítéseken kívül Széchenyi műveinek
jelzésére a dolgozatban a következőket alkalmaztuk:

N.: Naplói — A k. n.: A kelet népe — H.: Hitel — V.: Világ —
Döbl, h.: Döblingi hagyaték

Bevezetés

Gróf Széchenyi Istvánt az utókor a legnagyobb magyar gyanánt tiszteli, de az igazi nagyság jellemző jegyeit nem mindig látja emberi alakjának egyszerűségében és lelkének határozottságában. Az utódok rajongó kultusza szobrokat emelt emlékének, legendát formált életéből és észrevette a műveiben levő életigazságokat, de lelkének mélységes összetevői jobbra ismeretlenek maradtak az őt megismerni és követni akarók előtt. Hogy lelke, emberi és írói alkata még ma sincs élesen körvonalazva, annak kettős oka van. Egyrészt az irodalomtudománynak nem lehetett kizárólagos feladata földeríteni Széchenyi lelkét, másrészt lélektani kutatóink sem foglalkoztak eléggé nagy alakjának pszichológiájával. A pszichológia az irodalomtudománytól, az irodalomtudomány pedig a pszichológiától várta és várja a kérdésnek megoldását.

Jellemző, hogy Széchenyi lelkiéletébe is ezidáig csak egyetlen könyv és három jelentősebb tanulmány igyekezett behatolni. Milhoffer Sándor könyve.¹ Széchenyi életpályáján végigvezet bennünket, majd műveit is tárgyalja, helyenkint lélektani megjegyzéseket tesz, azonban az egész dolgozatában szembeszökő a módszer hiánya s az elért lélektani eredmények egyszerűsége. Péterfy Széchenyi tanulmányai² már jelentősebb esztétikai és pszichológiai adatokat szolgáltatnak, azonban ő már nem foglalkozik kizárólagosan Széchenyi lelkivilágával. Kornis Gyula értekezése³ is csak az ifjú Széchenyi lelki világát teszi vizsgálat tárgyává. Végül Schaffer Károly dolgozata⁴ teljesen orvoslélektani, illetőleg tipológiai szempontból tárgyalja az anyagát.

Széchenyi nagy alakjának lélektani megismerésére és meg-

¹ Gróf Széchenyi István lelki világa. Politzer Zs. és fia kiadása Budapest: 1902. 54. l.

² Sz. levelei, Egy új könyv Sz. I-ről, Gr. Sz. I. hirlapi cikkei. Összegejtött munkái III. k. Budapest 1903.

³ A fiatal Széchenyi. Napkelet 1925. évf. 418—428. l.

⁴ Széchenyi lelki világa. Magyar Szemle 1933. évf. 4. sz.

értésére csak úgy juthatunk el, ha egész lelkiességét és a reá-
ható tényezőket beható vizsgálatnak vetjük alá és lelkiességé-
nek az összetevőit műveinek, életrajzi adatainak segítségével
összeállítjuk.

A következőkben elsősorban Széchenyi képzeletét, kép-
zeletének forrását: lelkivilágát vizsgáljuk, a vizsgálati anyag
természetéből adódó pszichológiai módszerrel, majd pedig az
irodalomtörténet eredményeinek figyelembevételével azokat
a vonásokat is igyekezünk megrajzolni, melyek Széchenyi
lelkivilágát a kor nagy szellemi áramlatához, a romantikához
kapcsolják.

Széchenyi lelkivilága.

(Belső életének forrása: jelleme — Erkölcsi jellegű beállítottsága — Vallásossága — Önértékelés, önvád — Céltudata — Temperamentuma — Széchenyi magasrendű személyiség)

Hogy Széchenyi életpályájának a jelentőségét tisztán láthassuk, szükségünk van a legnagyobb magyar lelkivilágnak rövid rajzára. A lelki világ, ahogy az újabb lélektan nevezi: egész-személyiség fogalma ugyanis magában foglalja mindazokat a belső erőket és összetevőket, melyek az egyént állandóan gondolkozásra, akarásra, cselekvésre és alakulásra kényszerítik. Vagyis az egész-személyiség rajza életet tár elénk, mégpedig belső életet, azonban mindenkor a külvilággal való kapcsolatban.

Széchenyi egész lelki személyisége tisztán áll előttünk. Tudatos életvezetésének legnagyobb részét a magasabbrendű értelem fokozott mértékű működése tölti be, ebbe helyekkel közlő érzelmi elemek is beleszövődnek. Mikor az értelemnek szigorúan elhatárolt világából kilép a cselekvés terére, akkor majdnem mindig érzelmi impulzus után cselekszik. Ha magasabbrendű tervet, vagy gondolatot vet papírra, érzelmiségéből merített képek, vagy hangulatok futnak át rajta s értelemi működése is csak ezután az „előfeltétel“ után kezd nagyobb arányokban kibontakozni.

Ha feleletet keresünk arra a kérdésre: mi belső életének az erőforrása, csak azt mondhatjuk, hogy erkölcsi tudata, erkölcsi érzéke, tágabban: jelleme.

Jellemen az újabb lélektan az egyén fejlődési rendjében egységesen és állandóan kialakuló benső, főképp érületi, törekvéses és akarati jellegzetességet ért. Ez a megállapítás természetesen nem jelenti a törekvéses és érületi tényezőkkel való azonosulást, legfeljebb csak arra utal, hogy a karakter kibontakozásának főiránya a személyiség mozgásos összetevőinek irányába esik.

A jellem egységes megjelenése két előfeltételtől függ:

az egyik valamilyen erkölcsi elv, vagy eszme, a másik a megvalósítás, a végrehajtás felé való haladás. Minthogy azonban a jellem életet irányító tényező és tulajdonképeni értelme a cselekvő alany állásfoglalásában fejeződik ki, az akarat és törekvéses tényezőknek a jellemépítésben kivívott szerepe rendkívül nagy.

Széchenyi erkölcsi értelemben vett jellemének kibontakozását az öntudatosulás és a magára való ébredés jelzik. Fiatalkorát teljesen lefoglalta osztályához való alkalmazkodásnak ezer és ezer alakja, úgyhogy ebben az időben huzamosabb elmélyüléshez és magába való tekintésig nem juthatott el. Azonban feszülő lelki energiáinak végleges levezető tényezője nem lehetett a társasági élet. A változatosságnak, a kalandoknak szükségszerű visszahatása hamarosan jelentkezett, mégpedig a kiábrándulásban és a megcsömörlésben. 1818-ban eljut odáig, hogy leszámol addig folytatott életével. Naplójába aug. 3-án a következőket jegyzi be:

Gut reiten, gut tanzen, gut Ball spielen und schwimmen, Verse machen — alles das heisst nichts — „Ein Mann zu sein“ das ist eine Hauptsache...⁵

A férfiasság és emberiség mértéke lassankint tudatosult benne. Eljutott tehát az önmagába nézésig s ezzel együtt egy belső parancs fölismeréséig. Érezte, hogy a múlt terhet jelent a számára s belátta, hogy meg kell változnia.

Die Begebenheiten meines vergangenen Lebens reihen sich in Träumbilder vor mir hin — und ich sehe lebhaft, das was mir einst lieb gewesen — oder das was ich gehasst und der unbedeutendste meiner Gedanken, meiner Wünsche — steht als eine böse Erinnerung vor meinem, nun zu regen Gedächtnis. Das wenige was mich reute hab' ich ganz vergessen — Ach — das was ich nur beweinen kann, da die Reue nur umsonst zu spät wäre — ist viel — und ich kanus nie mehr in meiner Einbildung unterdrücken.⁶

Az állandó belső forrongás és helyzetkeresés végre

⁵ N. I. 236. l.

⁶ N. I. 422. l.

meghozza az önmagára eszmélést is; az élet értelmét a cselekvés szükségserűségében látja:

Ein tätiges Leben, geistig und körperlich ist ausschliesslich das einzige was uns zur höchsten Stufe menschlicher Glückseligkeit bringen kann.⁷

Az élet értelmének felismerésével járt együtt, hogy Széchenyi pályáján magasrendű erkölcsi elvek és megdöntetlen akarások fonódtak egybe. Tehát minden célkitűzése és irányulása jelleméből fakadt. Cselekvő és etikai beállítottságából következett az is, hogy kitűzött célját többre becsülte, mint a cél érdekében kifejtett munkálkodását. Hogy ez az állítás mennyire igaz, legjobban és legmegdöbbentőbben tragédiája igazolja. Életének fő célja a magyarság felvirágoztatása volt. Mikor látta, hogy ez a szívvel-lélekkel, egy egész élet feszülésével óhajtott cél nem válik valósággá, mikor látta a szenvedélyek hullámvázát, érezte a közelgő forradalmat, önmagával meghasonlott és eddig kifejtett munkálkodását tekintette a katasztrófa forrásának. Különösen döblingi leveleiből lángol ki az önvád legmagasabb foka:

...bajom nem az, mintha nem vagy csak homályosan látnék; hanem kimondhatatlan nyomoruságom onnan ered, hogy minden baj, minden varázs szétoszlott előttem, minden kecségető kilátások megszűntek és én minden lepleg nélkül vagyok kénytelen szemlélni a zordon jelennek legrejtettebb redőit és egész undokságukban szemlélni.⁸

Az erkölcsiség nemcsak követendő parancsokat jelent Széchenyi számára, hanem bizonyos érzelemmel telített állapotot is. A morális célkitűzést, vagy elvet előbb átérzi, élővé teszi és csak azután tudatosítja. Viszont, ha erkölcsi meggyőződésből cselekszik, cselekedetének rugója újra az erkölcsi érzés. A magasztos eszmék és parancsok boldogsággal töltik el egész lelkét. A legnagyobb megnyugvást s egyben a legmegnyugtatóbb érzéseket a vallásban találta meg Széchenyi. A vallás azonban csak keret volt nála, melyet a megtisztult

⁷ N. I. 707. l.

⁸ Döblingi irod. hagyaték II. Bev. 9. l.

érzés, a hit töltött ki. A hit és katolicizmus számára azonos fogalmak. Erre a szintézisre Széchenyit lelki alkata kényszerítette, mely a formát és a tartalmat mindig egységben igyekezett feloldani. Legmélyebb érzései vallásos lelkéből fakadtak s az Istennel szemben való megalázottságából, melyről Naplóiban így ír:

Mit saját hitemben a legfelségesebbnek találok, az a teljes megalázódás Isten előtt; ily diadalt vívhatni ki önmaga felett a legelső legtisztább erkölcsi gyönyör, melyet egy ember érezhet.⁹

Mint hogy vallásossága legtöbbszörre az erkölcsi érzelemben nyilvánul meg, pozitív jellegű és mentes minden irracionálismustól. A fejlődésbe és a tökéletesedésbe vetett hite lelkének alaptartalma, az erkölcsi tökéletesség pedig vallásosságának mintegy előfeltétele. Vallásos érzései nem végtelenség-átélések, hanem emberi cselekedetek és erkölcsi parancsok megvalósításából fakadó megtisztult hangulatok. Ha Széchenyi vallásosságában az erkölcsi normáknak ilyen nagy szerepe van, igaz az, hogy hely jut benne az értelemnek is. Hiszen azt fölösleges hangsúlyoznunk, hogy minden erkölcsi tettnek értelmi előfeltételei vannak. A megfontolt, tudatosított erkölcsi indítékot az érzelmek viszik a megvalósulás felé. Széchenyinek ilyen értelemben vett racionális vallásossága merőben különbözik koráétól. Korának, a romantikának vallásossága elsősorban a végtelenség-érzelmet éli át és csak másodlagosan értékeli benne az erkölcsi szabályokat. Ha az egyén értelmileg akarna feloldódni a végtelenségben, akkor önmagával kerülne ellentétbe, hiszen a végtelenség értelmi megközelítése lehetetlenség, már pedig a romantikában a végtelenség érzékelése szükségszerű követelmény.

Széchenyi vallásos nevelést kapott, teli kétségtelenül irracionális elemekkel. Ifjúkorának vallás-erkölcsét szüleitől örökölte át és csak lassan fejlesztette ki lelkiségébe olvadó szerves tartalommal. Mikor életének irányítói az erkölcsi parancsok lettek, vallásossága új alapokat nyert és tartalmában értékesebbé vált, átalakult. Külsőleg ugyan ekkor is eleget

⁹ Széchenyi igéi. Budapest, 1921. 27. l.

tesz a vallás formai követelményeinek, de az erkölcs szigorúan értelmezett világát állítja lelkének középpontjába. Ezzel magyarázható, hogy minden tette, még politikai munkálkodása is vallásosságából, illetőleg erkölcsiségéből táplálkozott.

Széchenyi erkölcsi jellegű beállítottságára, illetőleg etikai tudatának a túlsúlyára fényt vet az, hogy az önértékelés és az önvád olyan nagy szerepet játszik nála. Tudjuk jól, hogy Széchenyi beállítódása ez étellel szemben bensőséges, introvertált volt. A „tisztá szándék“, a jóakarát és a használni-akarás néha saját magával szemben is állásfoglalásra kényszerítették. Az alkotott értékek árnyékában érezte a maga felsőbbrendűségét, hiszen hitt a szellem egyetemes hatalmában. Egyhelyütt maga hivatkozik arra, hogy gondolatainak helyességét

mind a világi egyetemnek működése, mind az el nem romlott férfiúi kebel sugalása... tisztán mutatta. ¹⁰

A bizonyosság érzéséből, saját értelmiségének hitet adó alapjából többször kizökkentik olyan külső események, amelyek lelkének megrázkódtatásával járnak. Azok iránt a számára kedvesebb személyek iránt, akik hozzátartoznak, vagy akiket szeret, erkölcsi beállítódásából kifolyólag állandó felelősséget érez. Az ezeket érő behatások az ő lelkén is sebet ütnek és belső emésztődésre kényszerítik. Mikor apja betegen fekszik, ezeket írja Naplóiban :

Neun Monate waren es, die ich immer wachend in einem entsetzlichen Zustande zubrachte. — Nicht im einzig' mal — erquickte ein süsser, ruhiger Schlaf meine — unglückliche Seele — Verlorene Jahre — gekränkte Eltern — unwiederruffliche Handlungen — eine unglückliche Geliebte — alles das hatte ich immer vor Augen. ¹¹

De sógornőjének, Karolinának és egyik szerelmének Saurau Gabriellának halála egyaránt ingadozással és belső tusakodással töltötte el, s a két szomorú esemény között megrendült tudata összefüggést igyekezett találni :

¹⁰ A k. n. 128. l.

¹¹ N. I. 637. l.

Gabriella Saurau gestorben ist. Sonderbar? Ob Caroline nicht auf sie einwirkte? Ich hänge mit der ganzen Sache eng zusammen und wittre eine Annäherung des Knochen Mannes — Husch — — — ¹²

Az akár öntudatosap, az akár öntudatlanul ható felelősség érzése azonban nemcsak egy-két kiváltságos személyt övezett körül, hanem kiterjedt a nemzet egyetemességére is. Az egész országot átölelő erkölcsi tudata mindenki érdekének a védelmét, nyugalját és boldogságát tartotta szem előtt. Mikor aztán a nemzet épülete alapjában megrendült és fergeges életre keltek az 1848-as események, Széchenyi lelki egyensúlya is összeomlott. Összeomlott elsősorban azért, mert erkölcsisége kiméletlenül behajtotta rajta a maga adóját.

A viharos események idegenek maradtak előtte; tragikus erővel küzdött az áradat ellen, de minden megfeszülése hiába való volt. Egyedül maradt nagy, emberi lelkével. Magába nézett, mint azt annyiszor tette és az eseményekért való felelősséget magára kényszerítette. Sokhelyt igen megrendítőek azok a sorok, melyeket Naplóiba 1848 és 1860 között írt. Ime, egy pár sor:

Ich Stephan Széchenyi, bin der unglücklichste Mensch, oder eigentlich das elendste „Geschöpf“ das je atmete; denn ich fühle oder vielmehr ich weiss es, dass solange ich das Bewusstsein habe, mein Bewusstsein mich mit allen Martern der Hölle quälen oder eigentlich mich in die Hölle stürzen wird. . . .“ ¹³

Vagy: „O Gott, warum bin ich elender Wurm geboren und aus dem Nichts hervorgehoben worden?“ ¹⁴

Akinek életét erkölcsi parancsok irányítják, abban a határozottságnak és elhivatottságnak megdönthetetlen bizonyosága él. A cselekvés és az életvezetés az ilyen embernél mindig egy irányban halad. Széchenyi az elhivatottak tüzevel mondja egyhelyt:

ám, bár jöjjenek még százszor világra... ugyanazt cselekedendem mindenkor, mit cselekvém eddigelé. ¹⁵

¹² N. II. 224. l.

¹³ Döblingi hagyaték I. 427. l.

¹⁴ Döbl. h. I. 432. l.

¹⁵ A k. n. 229. l.

De a következetességen és az elhivatottság tudatán túl az önzetlenség és az ideális céloknak alázatos szolgálata is kicsendül a nagy magyar életéből: „Nem szomjaztam fel-emelkedésem, saját dicsőségem után, e büntül ment vagyok, célom őszinte és nemes vala.“¹⁶ Az alázatos odaadásból a cél tisztasága és szentsége mind nagyobb és nagyobb erővel lángol ki. A lelkesedés is, mely néha az egekbe ragadta, „egy előre kiszámlált messzeható tervnek szüleménye“¹⁷ lévén, szintén a cél felé sodorja.

„Ezért — mint írja — mindent el fognék követni, habár vesz-vesznem kell is.“¹⁸

A cél nem más, mint használni a honnak. Ez élete „legszebb reménye, tiszta szándéka és jóakarata.“¹⁹

Széchenyi jellemének az egyenességét tehát a céltudat következetessége és állandósága határozta meg. Erkölcsi és szellemi értelemben vett magasrendű eszmény lebegett előtte s ez biztosította élet-fölfogásának és élet-vallásának az állandóságát. Karaktere tulajdonképpeni értékét az a körülmény adta meg, hogy a személyiség mozgásos, akarásos és temperamentumbeli tényezőivel fonódott egybe. Vagyis Széchenynek kétségtelenül konstitucionális sajátossága az a tényező, mely jelentőségében a személyisége középpontját elfoglaló jellem után következik. Ez annyit jelent, hogy jelleme érzelmi erőkből táplálkozott.

Ahhoz, hogy megérthessük annak a belső áradásnak és gazdagságnak a létrejöttét, mely Széchenyi egész egyéniségén olyan bőven végigömlött, temperamentumát kell tehát vizsgálat alá vennünk. A temperamentum, Boda István meghatározása szerint a fiziológiás, általában a szomatikus konstitúciós determináltság közvetlen kifejezője. Általában a személyiség külső megnyilatkozási formájaként foghatjuk fel és

¹⁶ U. ott 230 l.

¹⁷ A k. n. 21. l.

¹⁸ U. ott 20. l.

¹⁹ V. 339. l.

sajátos jegyei jól megfigyelhetők lévén, típus-meghatározásokra is könnyen alkalmazható.

A közelmúltban történt már kísérlet Széchenyi temperamentumának típusba szorítására.²⁰ Schaffer Károly Kretschmer u. n. cycloid keretébe igyekezett beilleszteni a nagy magyar konstitúciós adottságait. Kretschmer a temperamentum és karakter olyan kisebbfokú elhajlását nevezi cycloid, illetőleg schizoid néven, mely a beteg számba nem menő, de az egészségesek közé szintén nem sorolható abnormisok csoportjánál jelenik meg. A cycloid temperamentumok közé olyan egyének tartoznak, akik két szélsőséges hangulat (pl. vidámság, nyomottság) közt hánykolódnak. Ennek típusnak legjellemzőbb tulajdonságai három csoportba foglalhatók; ezek közül Schaffer a másodikat találja olyannak, melybe Széchenyi leginkább beleilleszhető. (Az e csoportba tartozók jegyei: vidám, humoros, eleven, vérmes és hirtelenkedő). Viszont Széchenyi érzékenységéről és ideális beállítottságáról azt kellett megállapítania, hogy ezek a jegyek a schizotym alkat hyperaesthesiás jellegzetességei, végeredményben tehát a legnagyobb magyart keverék konstitúciónak minősítette.

A tanulmány jellemzőnek találja még Széchenyi állandó hangulati ingadozását, mely rendszerint külső események hatására alakul ki. Szerinte a legnagyobb magyar nem volt hangulati beteg, sem melankóliás, sem mániás, inkább egy szerfeletti hangulati labilitást képviselt.

Ezeket a megállapításokat némiképpen ki kell egészítenünk. Elsősorban a temperamentum fogalmát tisztázzuk, hogy annak több jellegzetességéből összetevődő egységét megteremthesük s ne csak a hangulati oldalát vegyük figyelembe. Boda István szerint a temperamentumban dinamikus, motorikus, irányzottsági és hangulati jellegzetességek foglaltnak s így nem egyéb, mint ezekből az alaptényezőkből szerveződő sajátos alakulás. Az előbbi jegyeket Széchenyire alkalmazva röviden a következőket mondhatjuk: 1. Széchenyi energikus

²⁰ Schaffer K.: Sz. I. lelki világa. Magyar Szemle, 1933. évf. 4. sz.

egyéniség, beállítódása aktív, 2. pszichés tempója általában erőteljes, sokhelyt fokozódó, 3. irányzottsági jellegzetessége az állandó befeléfordulás (ebből fejlődött ki a lelki életében oly nagy szerepet játszó önvád), 4. hangulati jellegzetessége: az ingadozás és a depresszió. A mozgásos jellegű attitűd is temperamentumából fakadt. Gondolkozásában állandóság, néha erőteljesebbé váló folyamatosság tapasztalható, de külső életkörülményeiben a változatosság az uralkodó elem. Nagyon jellemző rá, amit Naplóiban mond:

*Ich muss mich treiben und bewegen, um glücklich zu sein*²¹

Ha Széchenyit diszharmóniás lelkialkatnak tekintjük, egyensúlyának legnagyobb akadályát hangulatvilágának erőteljes alakulásában láthatjuk. Mindenekelőtt a benyomásokra való erős reagálása, pszichológiai nyelven az egész személyiségén áthúzódó reakciós alap, állandóan új és új állásfoglalásokra kényszerítette s így a lelki és testi mozgás életszükségletévé vált. A konstitúciós adottságok azonban távolról sem jelentették Széchenyi személyiségének legmélyebben fekvő rétegét. A benne megnyilatkozó érték a lelkiség magasabb régiójában helyezkedett el, főképp az értelmiségében és teremtő képzeleti tevékenységében.

Fölvetődik az a kérdés, vajjon indokolt-e a képzeleti munkát az értelmiség hatalmas területéről kiragadnunk, vagy vele éppen szembeállítanunk. Annyi bizonyos, hogy a teremtő képzeleti és magasrendű értelmi tevékenység nem ellentétes megnyilvánulások. Formai különbség nincs köztük, talán csak minőségi és genetikus tekintetben eltérők. Ha viszont ez igaz, megkülönböztetésre szükségünk van.

A minőségi eltérés a fantázia és a magasrendű értelmi tevékenység között főképp abban csúcsosodik ki, hogy míg az előbbinek jellemzője bizonyos fokú kötetlen fejlődés, addig az utóbbi jegyei a logikai összefüggések felé való haladás és a rendszereződés. Genetikus tekintetben pedig a különbözőség alapja a következő: a képzeleti működés előfeltétele az egész

²¹ N. II. 89. l.

személyiségnek valamilyen önmagától, vagy kevés irányítással létrejövő állásfoglalása, a spontaneitás, a mély értelmi munkáé pedig az előzményeken alapuló, tisztán racionális és tudatosan irányított tevékenység.

Schaffer Károlynak kétségtelenül igaza van, amikor azt mondja, hogy Széchenyi a fantázia zsenije; azonban csak a képzelet lánglelkét látni benne — hiányosság. Általánosabb érvényű és mélyebbre tekintő az a megállapítás, mely a nagy magyart magasrendű személyiség gyanánt könyveli el. Hiszen értelmi síkja már magában foglalta rendkívül gazdag képzeletét, temperamentum alkata előfeltételül szolgált minden hangulati változásnak, jelleme pedig minden célkitűzésén, gondolatán, fantázia-képén és tettén keresztülhúzódott. Személyiségének rétegeződései és összetevői nem külön-külön, hanem az egység és az alkotó tevékenység felé való irányításban érték el igazi mértéküket és jelentőségüket.

Széchenyi értelmisége

(A teremtő képzelet feltétele értelmi magasrendűség — Értelmisége lelkivilágának túlsúlyban lévő eleme — Lényegmegragadó, elmélyülő, szintétizáló képessége.)

A legújabb lélektani kutatások szerint *a teremtő, értékes képzelet alapfeltétele az értelmi magasrendűség*. Magasrendű képzelet is csak olyan lehet, amelyik lényegek, mélységek átfogó szintézisek megragadásához, illetőleg kialakításához, igazság felismerésekhez segíti az egyént.²²

Az első benyomás, melyet Széchenyi műveinek olvasása közben minden különösebb kutatási módszer nélkül is megkapunk, az, hogy értelmisége rendkívül gazdag és változatos. De ha mélyebbre akarunk hatolni, Széchenyi egész személyiségét kell szemügyre vennünk. Ebből a vizsgálatból képzeletének alkatára és minőségére nézve jelentős adatokat kívánunk nyerni, annál is inkább, mert a fantázia-tevékenység maga is az értelmiség síkján helyeződik el. Az értelmiséget az úgynevezett „gazdagság“ azonban egyáltalán nem determinálja, illetőleg annak tartalmi és formai sajátságairól nem ad elegendő felvilágosítást. Ha Széchenyi értelmiségének gazdagságát és változatosságát a pszichológia nyelvén kíséreljük meg kifejezni, mindenekelőtt azt kell mondanunk, hogy értelmisége lelki világának túlsúlyban lévő eleme. Ez a megállapítás első pillanatban különösképp hathat, hiszen köztudomású, hogy Széchenyi irodalmunk egyik leglíraibb egyénisége. A líraiság viszont mindenki előtt úgy áll, mint az értelmi összetevőkkel ellentétes, az érzelmi sajátságok túlsúlyából fakadó tulajdonság. Az ellentét azonban látszólagos és azon alapul, hogy az értelmiséget és az érzelmiséget egymással szembenálló megnyilvánulásoknak fogjuk fel. Pedig ez, a személyiség egységét elfogadva, lehetetlenség. Széchenyi értelmiségével kapcsolatban akkor származhatik félreértés,

²² Boda István: A zseni lélektanához. Magyar Pszichológiai Szemle V. évf. 1—4. sz.

ha nem különböztetjük meg a szorosabban vett értelmiséget megnyilvánulási formáitól. A helyzet ugyanis az, hogy amikor gondolatok kelnek életre benne, akár tudottan, akár öntudatlanul, érzelmisége is feszül és ez a belső feszültség a meglátásnak és a kifejezésnek mintegy előfeltételévé válik. Azt is mondhatnók, hogy gondolatai legnagyobb részt érzelmi előfeszültségből származnak. De Széchenyinél az érzelmi feszültség nemcsak előfeltétele a meglátásnak és gondolat-teremtésnek, hanem főképp — s ez írásaiból különösen kivehető — kifejezés-módjának is. Hiába igyekszik szabályos formába önteni gondolatait, az érzelem hullámozása szétöri a formák zártságát. Maga is tudatában van stílusa áradó, szakadozott voltának. Írásaiban sűrűn előfordulnak a kifejezési gyengeséget hangoztató sorok.

A lélektan az értelmiségnek mintegy három irányba való kiterjedését ismeri. Ez a három jegy (a lényegmegragadási, elmélyülési és szintétikus egységbevonó képesség), minden magasabbrendű értelmiségnek túlsúlyban levő összetevője. Világos tehát, hogy e három alapösszetevőnek Széchenyi gondolkodás-módjában lényeges jelentősége van, éppen ezért behatóbban tanulmányozzuk őket.

Széchenyi értelmiségének alapjául fejlett lényegmegragadó képessége szolgált. Nagysága az átlag-képességhez viszonyítva szinte végtelen. Már most, ami minőségét illeti, nagyon változatos és sok jellemző jeggyel rendelkezik, melyekből egy-két fontosabbat fel is sorolunk.

Lényegmegragadó képessége: *életszerű*. A lényegyet rendszerint szavakkal fejezzük ki s így a legtöbb ember a szó fogalmával azonos valóságnak is tartja. Minthogy azonban a kifejezési módnak ez a formája a mély gondolkozás elemeitől nagyon is távol esik, éppen emiatt a lényeg vagy nagyon elméleti ízűvé, vagy életszerűtlenné válik. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a kifejezési formák végtelen sokasága miatt, a lényeg is végtelen soknak tűnhetik fel.

Már most feleljünk arra : mit jelent Széchenyi életszerű lényegmegragadó képessége? Széchenyi előtt tisztán áll az emberi

élet értelme. „Merjünk nagyok lenni, de egyszersmind bölcsek is“ — mondja a Világban.²³ Ennek a mondásnak a gyakorlati életre való alkalmazása világosan mutatja, mit kell célnak tekintenünk. A bölcsesség nem más, mint a szellem és erkölcs felsőbbrendűségének elismerése, a nagyság pedig a „lelki függetlenségnek az alapja. A bölcsesség és a lelki függetlenség így az életnek legnemesebb céljaivá válnak, egyben a felsőbbrendűség szimbolumává is. Így érthető, hogy minden csak a superioritásnak enged.²⁴ Tökéletes lényegmegragadási készségre vall az a körülmény, hogy Széchenyi az életcélokat a változó és alakuló élet hullámvásában látja. Az ilyen módon való látást talán lelkiességének dinamikája tette lehetővé, mely maga is állandó feszülésben állt. Azonban minden ember mást és mást lát meg a világból, hasonlóképpen mást és más életcélt választhat magának. Nem feltétlenül biztos, hogy az életnek az alapját és értelmét mindenki tudatosítani tudja. De Széchenyi megtalálta az élet értelmét és lényegét. Nem elvont tételekben, vagy bonyolult elméletekben, hanem magában a valóságos életben. Mert, ha valaki a szellemi és erkölcsi tökéletesedést tekinti az élet lényegének, az már a legemberibb módon alkalmazkodik a fejlődéshez és az élet végső törvényeire. Aki hisz abban a célban, mely állandó munkát és erőfeszítést követel tőlünk, annak hite nem a szó, hanem az élet teljessége. Az a mód, ahogyan Széchenyi az élet lényegéről tartott dolgokat felbontja, elemzi, szintén az élelátásnak bélyegét hordja magán. A lelki függetlenségre való törekvést tekinti a férfiúhoz egyedül méltó foglalkozásnak és ennek négy sarkpontját a következőkben látja: tiszta lelkiismeret, élettudomány, egészség és vagyoni rend. E fogalmak közül főképp az élettudomány értelmezése vet világot lényegmegragadó képességének életszerűségére. Ugyanis ezt úgy tekinti, mint az adott körülmény és helyzet követelte egyedül lehetséges, erkölcsileg igazolt cselekvésmódot.

Széchenyi lényegmegragadó képessége *logikus*. Ez azt

²³ V. 146 l.

²⁴ V. ö. u. ott 77. l.

jelenti, hogy a feltételeket a következményektől megkülönbözteti, hogy valamilyen egynemű ítélet levezetésére nem kapcsol egybe különemű ítéleteket, továbbá, hogy az okság elvét mindig tiszteletben tartandó törvényszerűségnek látja és végül, hogy a világosságot gondolkodásának vezérfonalául ismeri el. Egy helyen maga mondja:

Nincs veszedelmesebb és csábítóbb oly okoskodásoknál, melyek csak suppositiokra s előtételekre vannak csak állítva, ha minden felvilágosítás és eligazítás nélkül terjedtebb kört foglalni engedtetnek.²⁵

Egy-két példa lényegmegragadásának logikus voltára:

Ha van hidegvérű s indulatlan vizsgálatot érdemlő tárgy e világon, az valóban nem lehet egyéb, mint az oknyomozásra fordított figyelem.²⁶ — Sok ember összezavarja a dolgok valódi mibenlétét... az ideáknak ilyen felcserélése pedig nem egyébbül ered, hanem hogy a dolgok valódi belbecsét, hasznát, szépségét, szóval mibenlétét nem szoktuk tökéletesen s legmélyebb velejükig keresztül nézni.²⁷ — Ha döntené akarunk, nem megfontolás nélkül kell cselekednünk, hanem munkásságunkat okokra állítva, kimerített terv szerint kell elrendelnünk.²⁸

A „logikai egymásutánt“ erősen hangoztatja és érveinek felsorolása közben alkalmazza is.

Az elmélyülés. Széchenyit a közfelfogás általában a gyakorlati téren is sokat cselekvő lángésznek tartja, vagy legalább is olyannak, akinek életcélja volt a tett és a hatni-akarás. Rámutattunk átfogó képességének, lényegérzékének rendkívül fejlettségére, mint olyan tényezőkre, melyek a gyakorlati téren való értékes munkájának is előfeltételeit képezték. Ha azonban értelmiségét behatóbb vizsgálat alá vesszük, akkor arról is tudomást kell szereznünk, hogy gondolkodás-módjában az elmélyülés legalább is olyan erősen megnyilvánuló tényező, mint lényegmegragadó képessége. Éppen ezért nem lehet és teljesen fölösleges is Széchenyit csak gyakorlati lángésznek értékelnünk.

²⁵ V 13. l.

²⁶ U. ott 30. l.

²⁷ U. ott 146. l.

²⁸ A k. n. 52. l.

Az elmélyülés definícióját Boda István a következőkben adja: „Képesség a dolgoknak, viszonyoknak, problémáknak egyre végsőbb logikai alapok, vagy természeti okok, vagy cselekvési motívumok (életes-dinamikus okok) „strukturális“, vagy egyébfajta értelmező elvek és alapok útján való — tehát egyre jobban „mélyülő“ — értelmezésére.“²⁹ Már most, ha ezt a meghatározást tekintjük további vizsgálatunk alapjául, akkor elsősorban azt kell tisztáznunk, hogy melyek azok a legvégső motívumok, amelyek Széchenyi elmélyülési képességének a határát jelentik.

Minthogy Széchenyi az életnek és a fejlődésnek próféta, világos, hogy az életes motívumok (ilyenek pl. életakarás, fejlődés-hit stb.) lépnek nála előtérbe. Az úgynevezett „életes-dinamikus“ okok nem annyira értelmiségéből, mint inkább érzelmiségéből fakadnak. Hiszen azt már megállapítottuk, hogy Széchenyinéél a gondolatnak előfeltétele és kísérője az — érzelem.

Az érzelmiség és a hangulat által fölfokozott gondolat sokszor végső, transzcendens tényezőkre utal és sajátos, megdöbbentő erejű dedukciónak szolgál alapjául. Ahhoz az állításhoz például, hogy az emberek egymást egyformának tartják és természetellenes módon egymást egyszintre súlylyesztk, egy nagy érzelmi nekilendülés és kimért, részekre osztó okoskodás után jut el Széchenyi:

Boldog Isten! Teremtésednek milliárdnyi, meg milliárdnyi számát, egyikét a másiktól oly különbözőt s egymáshoz mégis annyira hasonlót, ezernyi külön formáik és vágyaikkal — mely kimondhatatlan változatidban, emberi felfogásunk szerint, legbámulatosb vagy és elősejditeni engeded, hogy kimérhetetlen különböző alakokban, tudva, nem tudva minden a nagy egyetemben csak egy célnak indul — ily kimérhetetlen különbözőségben ember embert mind egy formába önteni butakodik.³⁰

Széchenyi elmélyülésének végpontjában tehát az „életes-dinamikus“ okok állanak. Ezért a magasabb rendű élet kizárólagosságát hirdeti és ennek valóságga tételét célnak tartja.

²⁹ Boda I.: A zseni lélektanához. 9. l.

³⁰ A. k. n. 7. l.

A küzdésben és erőfeszítésben ugyan olyan értéket lát, mint a tiszta gondolatban. A passzivitás nem lehet életének tartalma akkor, amikor állandó mozgásra, gondolkozásra, érzésre és cselekvésre teremtett. A bizonytalanság érzése s a valóság rendjének megmagyarázhatatlan volta úzték állandóan előre. A kicsiny és a nagy dolgokat nemcsak elemzi és gondolat-világába sorozza, hanem még érzéseiben is megfürdeti. Minthogy a benyomások előtt állandóan nyitva állt a lelke, különösen az emberi és végső okokat kereső beállítódásához közelálló problémák, kérdések hatnak rá. Így elsősorban a mindenség és az élet nagy kérdései. Ezeket a kérdéseket gondolatvilágába vetíti s mikor aztán ésszerű magyarázatot már nem talál rájuk, érzelmi világába lendíti át őket. A lelkét égető kérdés természetesen ezáltal még nem oldódik meg, mindössze kiszorul tudatából és nyugtalanságot vált ki belőle. Egy helyütt maga mondja:

Unsicherheit und Ungewissheit den Menschen mehr bewegen,
als das grösste und bestimmte Unglück.³¹

A gondolkozás is teremtő tevékenység. Többször hangoztatja Széchenyi, hogy az ész erő s így az ész boldogság.³² A boldogság utáni vágy („Alle Menschen streben nach dem Glück. Das ist die Essenz unserer Natur.³³“) az, ami mozgatja életünket, mely egyúttal legvégső élet-irányunk is. Jellemző Széchenyi következetesen és állandóan elmélyülő beállítottságára, hogy még a boldogságnak is életszerű, tehát dinamikus értelmezést ad. Nem a nyugodt hangulatok csöndje, vagy az anyagi jólét puha simogatása ennek a tökéletességi állapotnak a tartalma, hanem valamilyen nagy lobogó és lendítő feszülés, mely az embert a történések útján örökké úzi előre.

Munkálkodnunk, fáradoznunk kell, ha türelmetlen unalomra s tán életgyűlölésre kárhoztatni nem akarjuk minmagunkat.³⁴

³¹ N. II. 531. l.

³² V. 197. l., H. 157. l.

³³ N. I. 618. l.

³⁴ V. 34. l.

(Maga Széchenyi is olyan erőforrásokkal rendelkezik, amelyek már eleve szükségyszerűvé és kényszerűvé teszik számára a cselekvést és mozgást, hiszen „eleme a meghasonlás, a szenvedés, az egyensúly hiánya, a belső és külső harc. . .“³⁵) De a cselekvés és az akarás egy nagy természeti törvényszerűségénél fogva is szükséges a számunkra.

A legsürgetőbb életszükségeink kielégítésére ösztönző természetünkből. . . fakadoznak, ha lelkünk röptét nem gátoljuk, az emberiség legszebb, legdicsebb tettei.³⁶

Nem vonhatjuk ki magunkat az állandó haladás törvényszerűsége alól, viszont ennek a törvényszerűségnek a föloldódása egyedül az akarásunk újabb és újabb állásfoglalása és cselekvésünk állandósága révén lehetséges. Kétségtelen, hogy természeti „életszükségeink“ kielégítése nem a magasabbrendű élet tartalma, inkább annak előfeltétele, ugródeszkája. Széchenyi tehát a fejlődés fogalmán keresztül is eljutott az élet megmagyarázásának és értelmének a legmélyebb pontjáiig.

Szintétikus egységbevonás. A magasabbrendű értelmiségnek harmadik pillére a „szintétikus egységbevonás“ fejlettebb fokú képessége, mely végeredményben a dolgok, jelenségek, tények minél szervezettebb és minél élesebben tagolt összefüggésekben való rendszerezését jelenti.

Széchenyi szintétizáló képességét a formán és a tartalom keresztül vizsgálhatjuk. Írásainak külső jegyeiben bizonyosan jobban észre vesszük az egységbevonásra való törekvést, mint a tartalomban. Mondatai ugyanis láncszerszerűen kapcsolódó részekből állanak, melyeknek súlya vagy a zárótételben elhelyezkedő tőmondatban, vagy pedig magában az egész körmondat egységében hat. Állításai, hasonlatai, melyek szakadozottan következnek egymás után, szoros egységbe kapcsolódnak, azonban nem a külső forma, hanem az egyes részek értelmi, vagy érzelmi összefüggése révén.

Széchenyi nagy fokú formai szintétizáló képességét lelki energiájának állandó bősége és folytonos hullámzása magya-

³⁵ Kornis Gyula: A fiatal Széchenyi. Napk. 1925. évf.

V. 34. l.

rázza meg. A benyomások, képek és hangulatok értelmi munka közben összekeverednek egymással és mikor rendet akar köztük teremteni, a rend-teremtés a reakció több iránya miatt csak nagyon nehezen sikerül. Kis felületességgel azt mondhatjuk: állandóan küzd a formával, holott a formát determináló sajátságok és jegyek bőségesen és zuhatagszerűen ömlenek belőle. Minthogy minden írásába „beleviszi egész lényét”,³⁷ a formával való küzdelme teljesen érthető. Vagyis kifejező formájának kötöttség nélküli áradása belső szakadozottságának objektíválódása. Ellentmondásként hangzik, de igaz, hogy a kifejezés készsége határozottabban és erőteljesebben élt benne, mint a tiszta gondolkozásé. Érzelmi dinamikája mindig nagyobb volt, mint értelmi mozgása.

A forma szintézisére felesleges példát felhoznunk. Majd minden körmondata bizonyíték arra, hogy mondanivalójának bonyolult volta egy állítás határozottságának s egyben zárt-ságának a kifejezésére szolgál.

Már nehezebb a dolgunk, ha tartalom szervezesebb egységek felé haladó voltát akarjuk megvilágítani. Itt már olyan gondolat-hullámmásról van szó, mely a mondanivaló egy határozott pontján éri el legnagyobb magasságát. Sokszor a mondat eljére esik az állítás súlya:

Minden népnek valamint megvan géniusza, úgy megvan saját eleme is, melyből, ha kiesik, vagy melyből, ha kiveszed, kettétörik azon költői zománc, mely nélkül „rideg pálya a hosszú élet” és mely varázsnak megsemmisítésével szárnya szegetik a bátor felemelkedésnek és az emberi kebelben rejtőző isteni szikra álomkórságba süllyed.³⁸

Széchenyi igazi szintétizáló hajlandósága azonban ott mutatkozik meg igazán, ahol az állítás tulajdonképeni tetőpontja a mondat vége. A számtalan kínálkozó példa közül csak egyet ragadunk ki:

mért én valamint axióma-tisztaságban látom, hogy az órában a rugony és lánc, a gőzönyben a katlan és regulátor egészen különbözőleg működik és egyik a másik helyébe nem állhat:

³⁷ Péterfy Jenő: Széchenyi I. Összegyűjt. munk. Bp. 1903. III. k. 232. l.

³⁸ A. k. n. 8. l.

szintugy tartom státusszerkezetben valódi idétlenségnek, ha ugyanazon egy testület vezetni és ellenőrködni akar egyszer-smind.³⁹

Széchenyi szintétizáló képességének nagyfokú kiterjedésére vall az a körülmény, hogy az a zárótétel, melyben monnanivalója akár formailag, akár tartalmilag a tetőpontra emelkedik, sokszor nem egy, hanem több hangulati, vagy gondolati elemet foglal magában. Egy helyt így ír:

Alkotmányos szabadság, felemelkedett nemzetiség a mi elemünk, ez azon kútfő, melyből mindennek folyni kell.⁴⁰

Ebben a mondatban például két gondolatnak a szintézise adja azt az alapot, melyre az állítás súlya esik.

³⁹ Politikai programtöredékek Pest 1847. 14. l.

⁴⁰ A k. n. 8. l.

Széchenyi képzelete

(Képzelőtevékenységének forrása — A teremtő képzelet és kompenzációs eredetű fantáziatevékenység — Széchenyi képzeletének alakulása)

Ha a teremtő hangulatot, mely a teremtő tevékenység alapfeltétele, nem tekintjük másnak, mint az egyéni lét tartalmának és formájának fölfokozását, már magunk előtt látjuk az alkotás tényezőinek és lelki összetevőinek tulajdonképeni forrását. Másszóval a szellemi teremtésben megnyilatkozó munkát, mint az ember egész lelkiségének bizonyos irányokba való és haladó dinamizmusát foghatjuk fel. Minden gondolatunk és érzésünk, akarásunk és tettünk egy megmagyarázhatatlan erőforrásból származik, melynek csak egy ismertető jele van: a belső szükségyszerűség.

A magasrendű képzelő tevékenység forrása elsősorban érzelmi jellegű. Széchenyi minden alkotása sajátágosan alakuló lelki feszültségből táplálkozott. Ez a lelki dinamizmus a lelkiség összetevőinek végső egybefonódása révén az egyes pszichés tevékenységeknek is nagy nagy lendületet ad. Ha például értelmiségének működéséhez kapcsolódott különösképen a belső feszüléséből eredő lendítő erő, akkor gondolatai átszíneződtek és elmélyültek és a képzelet-működés határához közelítettek. A fantázia működése, mely értelmiségének végső tartalmából és formáiból tágult ki, szintén megindult, de mint láttuk, csakis bizonyos érzelmi indító erők jelenlétekor.

Amikor arról beszélünk, hogy Széchenyi képzeleti működésének forrása érzelmi jellegű, főképp a fantázia-tevékenységet kísérő érzelmekre kell gondolnunk. Ugyanis a teremtő képzelet már magába véve spontaneitás, melynek a megindulását mesterségesen csak ritkán lehet kiváltani, sőt a keletkezéséhez szükséges belső előfeltételeket is nehezen ismerhetjük meg.

De a képzeleti tevékenységnek tulajdonképpeni jellege nem a megindulásban van adva, hanem inkább folyamatos-ságában. Azok az előfeltételek tehát, amelyek fantázia-működésének folyamatosságát biztosítják, végeredményben forrását jelentik. Ha tehát az érzelmek a képzeleti tevékenységet kísérik, sajátos módon a képzelet-tevékenység forrásává válnak.

Széchenyinél majdnem minden fantázia képet erős érzelem kísér. Mikor Athénben Theseus templomát szemléli, a következőket írja Naplójába :

Több esztendő előtt Athénben a Theseus temploma oszlopihoz támaszkodva, mély gondolatokba valék merülve s midőn a jelen s jövő előlem visszavonula, csak a múltban éltem ; s ezen önfeledés sokáig tartott, mert a képzelet legédesb képei varázslának a hajdankor emberei közé — körültem minden a legmélyebb csend s álomban fekvék s egy szép őszi nap végigsugári aranyzák a körüli bércek ormait. A levegő legtisztább s balsami volt — és bennem mily keser-édes és remény és kétség érzelmi gerjedeztek akkor s keblemet mily édesen kínzó vágyak tölték be, azt ki nem magyarázhatom — és azon érzést csak azok ismerhetik, kik hosszas elválás után lelkök ideálját megint feltalálják . . . S minél többet s minél mélyebben tekinték a mult idők rajziba, mely leghívebb tükre a jövődönék, minél tisztább világban kezdém látni a jelenkor eseteit, annál erősb hitté vált keblemben : hogy a munkásságnak legnagyobb rugója a honszeretet, a munkásságnak legbizonyosb követője a gazdagság, erő s erény s hogy így a közgyarapodás nemzeti súly s a lakosok tiszta erkölce honszeretetből fakad leginkább.⁴¹

Jellemzőbb az előbbi soroknál az alábbi, francia nyelven írt napló-részlet, melyben Széchenyi világosan elismeri képzeletének érzelemmel telített voltát.

Il y a quelques jours où tant d' idées passent par ma tête, que j' ai l' air d' assister paisiblement à un spectacle, car elles viennent sans que je m' en aperçoivent et sans me donner aucune peine et d' un genre si différent que je suis très souvent moi même étonné de mon imagination. Est-ce une maladie ou une vertu, c' est que je ne sais pas du tout, au moins c' est un état assez agréable car on s' amuse tout seul

⁴¹ V. 144. l.

*certainement aussi bien qu' on s' amuseroit dans une société de bal.*⁴²

A kép néha túllép az érzékelhető világ határain. s ilyenkor az azt kísérő érzelem is felfokozódik és megtisztul:

Nem tölt-e be, ha a természet minden egyéb csudáirul hallgatunk is, csak egy csillagos ég csende és harmóniája lelkünket édesen a legszebb reménnyel egy következő jobb létről és magash emelkedésünkről?⁴³

Ez az idézet egyben arra is példa, hogy Széchenyi érzelmi felfokozódása csak a lírai hangulat visszaadásában tud tökéletes, arányos formát teremteni.

Széchenyi fantázia-működését idáig a teremtő képzelet megnyilatkozásának fogtuk fel. Erre a megkülönböztetésre szükségünk van. Ugyanis sokan a fantázia funkcióját, (még a magasabbrendűét is) nem tartják egyébnek, mint a különböző módon elnyomott tendenciák legkielégítőbb módon való föloldásának, kompenzálásának. Az ilyen állítás szerint pl. ha valakiben nagy az eszmék, elvek iránti lelkesedés és azok megvalósítása érdekében cselekedni is akar, azonban rajta kívül álló erők és körülmények, vagy éppen benne rejlő okok minden számítását áthúzzák, akkor ez a személyiség, hogy megőrizze lelki egyensúlyát, kénytelen a fantázia világába menekülni, kénytelen a benne meghúzódó ellentétes elemeket a valóságtól független álmkép-sorozattá kompenzálni.

Széchenyi teremtő képzeleti tevékenysége nem kompenzációból fakadó megnyilatkozás. A teremtő képzeleti tevékenység ugyanis legfőképpen spontaneitás, míg a kompenzációból fakadó fantázia-forma a lelkeség egyensúlyát biztosító erő. Az előbbinek létjogosultsága önmagában van, míg az utóbbié egy sajátságos kielégülési állapot megteremtésében. De ha értékelő szimptomákat veszünk figyelembe, a kettőjük közötti ellentét még világosabbá válik. Ugyanis a teremtő fantázia-működés eszmei értelemben vett értékeket termel, tehát pozitív tényező, a kompenzációból fakadó képzelet viszont saját

⁴² N. I. 98. l.

⁴³ H. 139. l.

magunk félrevezetésével kielégít ugyan, de teremtő jellege általában negatív marad.

Széchenyiben tehát a fantázia-működés értékesebb fele teremtő tevékenység. De a negatív, a kompenzációs képzelet is jelentékeny részét alkotja lelki életének. Különösen pályájának elején látjuk ez utóbbi fantázia-forrás túlsúlyát. Egészen addig, míg a Karolina iránt érzett szenvedélyes szerelme lánggra nem csapott benne, az átlagemberek kiegyensúlyozott életét élte. Igényeit kielégítette a társaság, a mulatozás és legfőbb gondja a jó modor volt. Sem testi, sem lelki életében különösebb hiányok, célkitűzések nem akadtak, viszont feszülő lelki energiáját kalandokban, mulatozásokban forgácsolta szét.

Az első nagyobb megrázkódtatást lelkében a szerelem okozta. Sógornője (Karolina) és közte lassankint bizalmas viszony alakult ki, mely egyre jobban elmélyült. A kalandokat hajszoló Széchenyi nem egyszer lelkiismeret-vizsgálatot tart és kiméletlenül korholja magát, hogy, meggondolatlanságában, hevességében jóformán csak vérenek engedelmeskedett. Szinte ösztönösen megérezte ennek a viszornak később terhevé váló voltát és ezért nagy elhatározással meg akarta semmisíteni azt. Rövidesen külföldi útra ment, Olaszországba. Ha ebben a korban írt Naplóját figyelemmel kísérik, feltűnik, hogy az erős fantázia-működés sokat nyugtalanítja. Kétségtelenül az önvád ébredt föl benne, az erkölcsi törvényszerűségek megsértése miatti belső vádaskodás, aminek eredménye a maga megnyugtatóására és igazolására öntudatlanul meginduló képzeleti tevékenység volt. Fantázia-képei ekkor rendszerint nyugtalanok, különös színezetűek és hatalmas erővel megnyilvánulók. Nem a teremtő képzelet működése ez, hanem a kompenzációból eredő lelkiműködése. A nápolyi katakombák megtekintése közben ezeket írja:

Nun bildete ich mir ein, dass es ein Erdbeben geben (t. i. könnte) und ich da zwischen der Verwesung aus Hunger und Abscheu verschmachten werde müssen, ich häufte Einbildung auf Einbildung um mich recht zu ängstigen und hielt's beinahe nicht mehr aus, denn ich erlaubte mir jeden Gedanken.

*die in dieser Art, in einem Augenblick von millionen schrecklichen Ideen gebären.*⁴⁴

A félelmetes, különös környezet nagyban hozzájárult Széchenyi fantáziás lelkiműködésének a megindulásához. A corgnaliai cseppkőbarlangban rémképeket lát és egy sajátságos belső felcsigázottságon keresztül szinte extázisba jut:

*und brachte es mit meiner Einbildung soweit, dass ich nie mehr diese Probe auszustellen wagen würde.*⁴⁵

De legjellemzőbb Széchenyire egy 1815-ből származó, előbb már idézett francia nyelvű idézet. (N. I. 98. l.) Ebben a pár sorban maga mondja el a kompenzációból eredő fantáziatevékenység két legjellemzőbb jegyét: az egyik az észrevétlen jelentkezés, a másik képzeleti képek által kiváltott kellemes érzés. Fölveti ugyan a lehetőségét annak, hogy fantáziájának a csapongása talán betegség, azonban mégis megnyugszik, mert érzi a képzelet működésének egész lelkére gyakorolt jótékony hatását.

Széchenyi lelki életében, mint egészben, állandó alakulást, fejlődést látunk. Csodálatos a belső megtisztulásának és megtermékenyülésének az útja, hiszen a külső tényezők csak ritkán voltak állandó és döntő befolyással életének alakulására. Minden gondolata, tette és akarása úgyszólván személyiségének a mélységéből táplálkozott. Ha egész személyiségének a fejlődés fokozottabb és szélesebb módon való megnyilvánulása, világos, hogy képzelete sem vonhatta ki magát a változás alól. Már 1818-ban találunk utalást arra, hogy képzelete életének döntő és jelentős tényezője. A társasági élet mozgalmassága és az egymásra tóduló külső események nem engedik meg a boldogságról való álmodozását. Azonban, hogy „álmai“ már vannak, az bizonyos, hiszen az ellenük való küzdelem, vagy a bennük való föloldódást egyedüli életcéljának és viselkedés-módjának tartja. Május 10-én a következő sorokat veti papírra:

— *um von Glück zu träumen bin ich leider über mein*

⁴⁴ N. I. 78—79. l.

⁴⁵ N. I. 50. l.

Schicksal zu sehr wäch und sehend — meine Träume zeigen mir aber Bilder anderer Art die unveränderlich in meinem Leben eingewoben sind, zum Trost aber nur meine Zukunft bezeichnen...

*Diese zu ertragen wird von nun an meine einzige Arbeit, mein einziges Benehmen sein.*⁴⁶

A teremő képzeleti tevékenységre való determináltság az ifjú Széchenyi lelkében még nem volt meg nagyobb mértékben, illetőleg nem volt központi tényező. Ifjúkorának (kb. 24—28 évig) legnagyobb élménye a társasági élet és a nő volt. Ez az utóbbi élmény azonban idők folyamán színesebbé vált, mélyebb értelmezést kapott s újabb megjelenési formája a szerelem lett. A szerelmes Széchenyi már lelkének egész dinamikájával éli az életét. Az állandó hullámozás és belső feszülés arra kényszerítik, hogy lelkének ismeretlen rétegeit fedezze fel. Számára nem szerelmének tárgya az elsődleges fontos, hanem a belső jóleső érzés.

A szerelem gyönyörűségét okozó érzése eleinte önmegvetéssel és utálattal szövődik át, de erős, kegyetlen önbíráások után, mint életének új, diadalmas központi tényezője jelenik meg előttünk. Később tudatára ébred annak, hogy életének a tengelye nem lehet a nő és a szerelem, hanem magasabb erkölcsi követelmények s érzi előre a nagy dolgokra való elrendelését :

*ich ahnde, dass ich zu etwas Besserem geboren bin, als um zu denen Füßen einer gemeinen Frau, mein Leben dahin zu scufzen und dahin zu schmachten, nein, dazu bin ich zu sehr ein Mann, und bei weitem viel zu stolz... — Könnte ich — ein Heil und Segenbringendes Wesen dem Vaterlande und der Menschheit sein...!*⁴⁷

Azonban életének éppen az erkölcsi parancsok alá való rendelése eredményezte azt, hogy az önvád benne állandó maradt. Gondolatait, tetteit, mindig valamilyen morális követelményhez mérte és időnkint kétségbeesetten tapasztalta a maga megrendítően tehetetlen voltát. Igaz ugyan, hogy lelkének az

⁴⁶ N. I. 188. 1.

⁴⁷ N. I. 224.

erkölcsi parancsokkal való szoros kapcsolatra nemcsak kétségbeesést, hanem bizonyos fokú megnyugvást is váltott ki belőle. A lélekelemzések és önvádak biztosítékul szolgáltak az ellen, hogy nála valaha is erkölcsi, vagy szellemi megrekedés álljon be. A nyugalom és egyensúly nem lehetett lelkének a sajátja, hiszen jóformán csak akkor tudott megnyugodni, amikor a valóság rideg ábrázata elől a fantázia világába menekült, másszóval, amikor képzeleti funkcióval kompenzálta a lelkében élő gátlásokat.

Az önvád Széchenyi lelkében kétségtelenül mind nagyobb és nagyobb lett. Az oka ennek az volt, hogy az erkölcsi elvek és parancsok fokozatosan nagyobbodó tért nyertek a személyiségében, viszont az önvizsgálat is mind gyakoribbá vált. Karolina halála pl. tusakodó érzéseket, még évek múltán is föltámadó önútálatot váltott ki belőle, de mikor az a tudat markolta meg lelkét, hogy nemzetével szemben nem cselekedett helyesen, az önvád életének központi tényezőjévé vált és a tudatos működéseket is maga alá gyűrte. Lelki egyensúlya tehát, melyet idáig is csak nehezen tudott fenntartani, teljesen felbomlott. 1848. márc. 21-én a következőket írta egy Döblingben keltezett levelében:

Amikor a pokol dicsőségére e két dolgot (t. i. hogy a miniszterséget elvállalta és Kossuthot a bankógyártásra rávette) elkövettem, a szerencsétlen Karolina halála napján, 1848. augusztus 30-án eloszlott a hályog a szemeimről és világosan láttam, hogy magamban minden istenit már régóta, 1811 óta elnyomtam és a szó szoros értelmében, mint a szörnyeteg éltem és cselekedtem, rosszabbul, mint a leggonoszabb állat; és én a természettől és szerencsétől gazdagon felruházva fajomnak nem jótévője, hanem gyilkosa lettem.

Jellemző Széchenyi érzésvilágának az elsődlegességére és értelmi működésének alapul szolgáló voltára, hogy az önvád legtöbbször erősebben megnyilvánuló külső események közben, vagy ezek lezajlása után jelentkezik. Keleti útján hajója Korfu közelében viharba jut. Visszahózdídik kabinjába és elmélkedik az ember nyomorúságos voltán. Elkeseredés vesz rajta erőt:

*Wir arme Menschen sind dem Schicksal untergeordnet und der Weg unseres Lebens ist uns vorgezeichnet! Meine Zukunft ist auf immer verdorben; doch bleibt mir noch immer die Erinnerung von einigen seeligen Augenblicken!*⁴⁸

Világosan és félreérthetetlenül mutatja az a pár sor is azt, hogy Széchenyi igyekezett a lelkében állandóan jelentkező disszsharmóniás feszültséget eltüntetni. A belsőleges, meghitt pillanatokra való emlékezés tehát nem egyéb, mint fantáziájának egyensúlyt teremteni akaró törekvése. Az önvád állandó jelenlétének egyik külsőleges eredménye a mondanivalónak, szaggatott, szinte rapszódikus formában való jelentkezése. Ilyen naplórészlet pl. a következő:

*Die Vermählung meines Bruders mit Emilie. 13-ten Sterbetag meines Vaters. Ich Brautführer. In grosser Bewegung. Sah Karoline immer vor meinen Augen. Pater Crisostomus Bischof von St. Pölten vermählte das Brautpaar. Lange, schöne Rede. Emilie ausnehmend Grazios vor dem Ja Wort. Ich in grosser Verlegenheit . . .*⁴⁹

Az önvádból, illetőleg ennek állandó leküzdéséből azonban a képzeleti tevékenységnek csak viszonylag a kevesebb értékű formája fakadt. Széchenyinek teremtő fantáziája erősen beleszövődött értelmiségének alap-feltételei közé s értelmiségének egységességével ez utóbbi egységessége is megmaradt, vagy annak nagyarányú fejlődésével ez is fejlődésnek indult.

Erősen kell hangsúlyoznunk, hogy Széchenyi értelmisége lelki egyensúlyának felbomlása ellenére is mindvégig egészséges és magasabbrendű maradt. Az 1849. után írt írásaiban semmi nyoma sincs az értelmi összetevőknek akár minőségi, akár mennyiségi nagyobbarányú változásának. Behatóbb vizsgálat után egyedül csak a konkrétum és a kritikai látásmód iránti érzékek élesebb kifejlődését tapasztalhatjuk. Például az Önismeretben és a Blickben összehasonlíthatlanul több az adat és a kritikai szempont, mint az 1849 előtt írt bármelyik művében.

Világos, hogy a teremtő fantázia az általános értelmi

⁴⁸ N. I. 294. l.

⁴⁹ N. II. 426. l.

képességeknek egyrészt előfeltételül szolgál, másrészt kíséri azok magasabbrendű funkcióit. Addig tehát, amíg Széchenyi gondolkozása a mélységek, a végső összefüggések és lényegek felé irányult, addig teremtő képzeleti tevékenysége is állandó készenlétben volt. De Széchenyinek ez az értelmi mélységek felé való állandó beállítottsága egyértelmű volt értelmi összetevőinek megszakítás nélküli tökéletesedésével, fantáziája pedig szorosan egybe lévén kapcsolódva a rációnak a szálaival, szintén folytonosan alakult. Széchenyi teremtő képzeletének lényege állandóan ugyanaz maradt: nevezetesen a sajátos spontaneitás. Ennek működési módját is mindig azonos jegyek és azonos körülmények jelezték. Az áradó spontaneitás az értelmiség alapösszetevőivel fonódott egybe, mindenkor tökéletes szintézisbe.

Széchenyi romantikus képzelete

(Jegyek: Szertelenség — Benyomásokra való túlzott reakció — Aktivitás — Misztikus és irreális elemek — Ellentétes elemek, hangulatok — Átfogó erő)

Az előbbi fejezetekben Széchenyi képzeletét a pszichológia szempontjából igyekeztünk megvizsgálni. Azok a vonások, melyeket Széchenyire jellemzőnek találtunk, meglehetnek más kor emberében is, nem szükségképpen csak Széchenyire, a XIX. század első felében élő nagy emberre vonatkoznak. Kétségtelen azonban, hogy a kor nagy eszmeáramlatai, életvezetése, nem mindennapi eseményei is mélyen alakították Széchenyi lelki világát és képzeletéhez is sok olyan jegyet adtak hozzá, mely a XIX. század emberére különösképpen jellemzők. E jegyek vizsgálata inkább az eszme-, vagy a stílustörténet kutatóját érdekli. A Széchenyiről adott lélektani kép azonban nem lenne teljes, ha képzeletének uralkodó jegyeit nem hozzuk összefüggésbe a kor uralkodó embertípusával. Ma már szinte közhely, hogy Széchenyi magában hordozza azokat a jegyeket, melyeket a romantika felölel.

A romantikáról írott, ma már egész könyvtárat kitevő, főleg német és francia munkák valamennyien megegyeznek abban, hogy ezt az élet- és stílusformát az egyensúly hiánya jellemzi. A romantikus ember lelki világa nem kiegyensúlyozott. Az egyensúly-hiány azonban még nem jelent patológikus esetet, hiszen akkor az európai kultúra számos jelentős alkotását kellene az orvostudomány körébe utalnunk. Ellenkezőleg, ez a kiegyensúlyozatlanság rendszerint bizonyos, mélyebb lelkiösszetevők túlsúlyából keletkezik. E túlsúlyban levő elemek közül legjelentékenyebb az érzelmi elem. A klasszikus kor embere szabályozza érzelmeit, az észnek, az akaratnak rendeli alá. A romantikus elsősorban érzéseivel reagál a valóságra, de természetesen nem tudja levetközni ezzel ellentétes tendenciáit sem, innen a romantikus lélek állandó kiegyensúlyozatlanságba merülő nyugtalansága, mely

azonban a lélekben a maga módján állandóan egyensúly felé törekszik. Az egyensúly felé való törekvés elsősorban a képzelet működésén keresztül történik. A sokat emlegetett végtelen felé vágyódásnak is itt van a lélektani alapja. A ki-egyensúlyozatlan lélek nem találja meg önmagában a nyugalmat: de mert akarja, elképzeli egy messzi, idegen világot, a végtelent, melyet ha meghódít, megtalálja a nyugalmat is. Természetesen, ehhez a nyugalomhoz sohasem jut el, a végtelent nem tudja meghódítani, hiszen, ha meghódítja, megnyugszik, többé nem romantikus. A végtelen felé vágyódó romantikus fantázia alapismertető jegye így az előbbiekből következik. Ezek: a szertelenség és a benyomásokra való határozott és túlzott reakció.

Reámutattunk arra, hogy minden fantázia-működésben bizonyos okszerűség és elmélyülés van. De ahol az érzelem túlsúlyra jut, ott e két vonás, különösen az első, gyengébbé válik, hiszen a túlságos nagy érzelem széttöri az értelmi tényezők ellenőrző és irányító szerepét. A szertelenség tulajdonképpen nem is jelent egyebet, mint ezeknek az ellenőrző és irányító tényezőknek bizonyos fokig való háttérbe szorulását.

Széchenyiszertelen lelki világot legfeltűnőbb kompozícióján keresztül vizsgálhatjuk. A kompozíció nagyrészt értelmi előfeltételeken alapul, minden esztétika megkívánja, hogy ez szükségszerűen indokolt és összefüggő legyen. A romantika viszont, ép erős érzelmi jellegénél fogva, szétrombol mindent, ami alanyiségének útjában áll, így a kompozíciót is. A kompozíció széttréése azonban nemcsak az előbbi lelkiállapotból fakadhat, hanem lélektani előfeltételek nélkül, mint a kor divatjának való behódolás is jelentkezhetik. Széchenyi kompozíciójának vizsgálatakor azonban ezt a szempontot el kell ejtenünk. Utaltunk már arra, hogy Széchenyi fantáziája alkotó fantázia, ez pedig az utánzást eleve kizárja. De kizárja egy másik momentum is. Széchenyi nem akar formátlan lenni, mondanivalójának tárgya, írói célkitűzése szükségszerűen megkívánják az összefüggő, indokolt kompozíciót s bár munkái nélkülözik a zárt, az egész jelleget az elsődleges lélekáradás

mellett valamennyit értelmiségének fokról-fokra haladó, szerves munkája is jelentősen irányítja. Szélsőséges szertelenségre nem is találunk nála sok példát; ha igen, akkor csak egyes részletekben, vagy pedig ott, ahol csak fantáziájával akar építeni. 1820-ból maradt ránk egy regénytervezete, mely az indokolatlanságok egész halmazát foglalja magában. Életének regény-vázát adja itt elébünk, melynek hőse ő maga és a romantikus felfogás-módban annyira kedvelt vetélytárs (Clamm alezredes). Ez az utóbbi durván belegázol életébe, elcsábítja feleségét és tönkreteszi családi boldogságát. Elkese-redésében Amerikába vándorol, züllött életet folytat, szeretőt tart. A vetélytárs azonban ide is követi, sőt a leányát is elcsábítja. ⁵⁰

Az érzelmi elemek túlsúlyából következik s a szertelenségtől nem is választható el szorosán *képzeltének aktivitása*, hiszen a minden korlát alól felszabadulni akaró romantikus lélek szertelensége már önmagában hordozza az aktivitás jegyeit is. Ez az aktivitás végigvonul Széchenyi egész életén, írói és politikai működésén, melyeket itt elemezni fölösleges lenne. Az aktivitásból fakadó erőt érezzük mondanivalójának mélységében, határozottságában is, formai jegye pedig a változatosság, a mozgásszerűség. Állításunk igazolására Széchenyi munkáinak majdnem minden oldalát idézhetnénk, főképp fantáziájának mozgásszerű megnyilvánulásaival kapcsolatban. Egy helyt például a következőket olvassuk:

Az idő szelleme minket is viszen s valamint a hatalmas Duna — honunk áldása, ha folyamát mi jelöltük ki s viszont átka, ha korlátlan dühében maga tör útat magának, — úgy a mostani felvilágosultabb nemzetek géniusza is csak áldást deríthet honunkra. ⁵¹

Vagy: Fel-felhasad előttem az ég és édeni kéjjel reppen lekemen keresztül ily szózat: „Epedéseid nem holtakat illetnek, bús hangjaid nem halotti zene, a jövődő lehet korod.“ Ó mennyei öröm! S ime sötétre borúl szemeim előtt az idők folyama megint s örült gyanánt kínok és kéj közt hánykolódva fogyasztom ma-

⁵⁰ N. II. 44—45 l.

⁵¹ V. 182. l.

gamat, életemnek nagy része bánat, a reménynek sugárjai vajmi gyéren öntenek pályámra fényt.⁵²

Azonban a *szertelenség és indokolatlanság* nemcsak a képzelet-alkotta kompozícióban mutatkozik, hanem magukban az egyes lelki élményekben is. Széchenyinél gyakran saját-ságos lelki helyzeteket látunk megelevenedni, melyeknek elő-idézője rendszerint valamilyen külső ok irreális fölfokozása. Ez a fölfokozás azután belső vádat, önkritikát, nyugtalanságot idéz elő. Többször megismétlődő szerelmi csalódásai, indokolatlan gondolatokat és képeket keltenek életre benne. Az indokolatlanságot úgy kell itt értenünk, hogy magukban véve közepes, vagy kis benyomások alpnélküli nagy hullámzást idéznek elő a lelkében. Az ok kicsiny, de az okozat óriásivá nő. Csak ezzel magyarázható meg Széchenyinek a halállal való kegyetlen és sokszor fölbukkanó játéka :

Gottvergeben mir — ich muss meinem Leben gewaltsam ein Ende machen — Solange hungern, dursten und wachen bis möglich und beten — Sodann Gift oder Dolch. Ich muss mich sterben fühlen.⁵³

Gyakran bizarrabbnál-bizarrabb gondolatok támadnak benne :

Mir geht die Ahndung wieder lebhaft vor der Seele, dass ich nächstend in Zweikampf erschossen werde . . . ; ich wollte in dieser Welt nichts mehr als in einem Kloster mein Leben, den Tod erwartend, ruhig enden.⁵⁴

Vagy Abonyban egyszer unatkozván, ezeket írja :

Wäre es denn noch nicht besser, nach dem heiligen Lande zu wandern ?⁵⁵

Ide tartoznak a *misztikusoknak és irreálisoknak nevezhető elemek* is. Ezek már nem olyan általános jegyei Széchenyi képzeletének, mint az előbbie, jóllehet ezek is személyiségének a mélyében gyökereznek. Leginkább hasonlatokban, képekben, főképp a kompenzációs fantázia működési körében fordulnak elő.

⁵² A k. n. 10. l.

⁵³ N. II. 441. l.

⁵⁴ N. II. 64. l.

⁵⁵ N. II. 66. l.

A misztikus és irreális elem előfordulásának oka kettős: külső, vagy belső. A külső ok talán a kor uralkodó romantikus felfogásának Széchenyi értelmiségére való hatása. Bizonyos módszertani elveket és általánossá vált kifejezési formákat ő is magáévá tett, még pedig vagy öntudatosan, vagy öntudatlanul. Azonban a hatásnak ez a megnyilvánulási módja kevésbé jelentős, mint a belső alakulásból eredő mélyebb ok. Mikor Széchenyi értelmi munka közben (beleértve a fantázia-tevékenységet is) irreális és misztikus elemeket alkalmaz, akkor voltaképpen nem tesz egyebet, mint lelkének valamilyen feszültségi állapotát igyekszik egyensúlyba hozni. Az első esetben főképp irreális elemekből szövi össze mondanivalóját, bár misztikus vonások itt is akadnak:

Valjon magasabb lények ott a sphaerákban nem beszélnek-e egymással énekben és harmóniákban? S valjon még ez a beszéd is nem nagyon anyagias-e egy Istennek? Igen, idegeimben érzem, hogy a hangnál és akkordoknál még valami tisztább és menyesebb létezik.⁵⁶

Néha az irreális elemek megdöbbenően közel vannak hozzá, szinte érezzük, hogy ő maga is felolvad bennük:

Szánakozva bámulok az Istenhez soha nem térőn, ha túl nem becsüli magát s végig következetes marad, bámulom erejét, de sajnálom a legfőbb jóvali rokonalansága miatt.⁵⁷

Mint említettük már, a misztikus elemek leginkább képekben, hasonlatokban jelennek meg. Szinte érezzük, hogy Széchenyi számára nagy belső megkönnyebbülést jelentett egy-egy színesebb, megdöbbentőbb képnek az alkalmazása, hiszen ezáltal állandóan ingadozó lelki egyensúlyának biztosításához járult hozzá valamivel.

Misztikus elemekkel tarkított képet sok helyt találunk nála. A Hittelben egy helyütt a következőket olvassuk:

Az éjjeli óra zendülése, mintha felébresztené a múlt lelkét, mellünket összevonva s belső illetődéssel sejdítjük nyitva állani a régi idők érckapuit . . . Vagy: in der Nacht am Tode gedacht — und mein nahes Ende unwillkürlich so lebhaft in

⁵⁶ Kenessey: Széchenyi világnézete. Sz. eszmevilága Bp. I. 73. l.

⁵⁷ Üdvölcse. Pest: 1843. 30. l.

die Seele gerufen — dass ich ein Art Entsetzen und Erzittern vor dem Sterben in Mark und Bein fühlte.⁵⁸

Az erősebb benyomásokra való túlzott reakció a romantikus személyiségnek általános jegye. Ez egyúttal a képzeleti működéshez kapcsolódó sajátosság is. Széchenyi képzelete közvetve kétségtelenül a benyomásokból nyerte nagy lendületét és változatos megjelenési módját. Még a kis dolgok is hatottak rá. Viszota Gyula állapítja meg róla, hogy minden csekélységet figyelembe vett és nagyítva képzelt el.⁵⁹ Mikor pedig az események, történések súlya megnőtt, fantáziájának arányai is hatalmasokká, életesekké, vagy túlzottakká váltak. Egyszer apjának volt titkárával, Báránnyal találkozáskor, rögtön könnyekre fakad és egész ifjusága megelevenedik előtte.⁶⁰ Vagy amikor a trappisták kolostorában éjjeli istentiszteletet hallgat, a képzelet alkotta képek egész tömege zúdul ismét elébe.

Az ellentétes elemeknek és hangulatoknak az alkalmazása szintén ismert jellemzője a romantikus fantáziának és Széchenyi képzeletének is. A belső egyensúly hiánya szükségképpen bizonyos feszüléssel és megnyugtatóra, kiegyensúlyozottságra való törekvéssel jár együtt s így egészen természetes, hogy a lelki élet egésze részt vesz e hiányok áthidalásában. A fantázia kompenzáló szerepéről beszéltünk, anélkül azonban, hogy magának a kompenzáció alakulásának végbemeneteléről és összetevőiről bővebben megemlékeztünk volna. Széchenyi kompenzációs képzeletének a belső szakadékok áthidalására szolgáló elemei közül legjelentősebbek azok az ellentétes képekben és hangulatokban megnyilatkozó lelki állapotok, melyek a belső megnyugvást segítik elő. A felgyülemlett gátló lelki energiáknak a fantázia útján való leghatásosabb levezetése nem egyéb, mint azoknak ellentétekben való föloldása. Az ellentétes elemeknek az alkalmazása nemcsak lélektanilag indokolt és kívánatos, hanem még eszté-

⁵⁸ N. 1821. I. 28.

⁵⁹ Viszota Gyula: Gr. Sz. I. Naplói II. köt. Bevezetés CLV. I. Bp. 1925—26.

⁶⁰ N. II. 183. I.

tikailag is. Bizonyos lelkitartalmak hűséges kifejezése már magában véve is hatásos eljárás, azonban, ha az ezek közti éles elkülönítést visszatükrözzük a formán is, akkor szükségképpen hívebben fejeztük ki magunkat. Ez a nagy íróknál különben természetes. Hogy Széchenyi lelki életében az egyes hangulatok és képzelet-elemek egymás mellett mennyire módosulnak, vagy milyen mértékben állanak egymással szemben, világosan mutatja egy 1819-ben írt költeményének néhány sora:

*Ich wagte einen Blick in mein Inneres
und erstarrte. Wie durch einen Nebel sah ich
Die Phantome — die in meiner Seele geboren
Von der Luft getragen schwebten sie weit
Weit und viele in die unendlichen Räume —
Nun wurden sie fortgerissen — wie von
Fremder Gewalt, in die tiefsten Tiefen im Wirbel
Es wurde Dunkel — und wie ewige Nacht — still —
Da kamen die Träumen des Frühlings meiner Kindheit*

*Rein und licht wie ein heiliger Gedanke
Schwebte nun hoch in den Spheren
Weit hinüber alle andern hinweg —
Und nun verschwand alles in einem Blitz.
Eine öde Landschaft stand vor mir
Unbelebt und unbescheint.⁶¹*

Az ellentétes elemeknek a felhasználásában nagy változatossággal jár el Széchenyi. Az ellentétnek élessége és határozott különbözősége nem azáltal éri el nála a tetőfokot, hogy fogalmi szembeállításokat végez, hanem éppen az ellentétes fogalmaknak érzelmi színezettel való ellátása által. Mint-hogy pedig az érzelmiség lelkének ugyyszólván minden megnyilvánulására ráfeküdt, egészen természetes az ellentétes elemeknek sajátos érzelmi hangulattal való kiegészítése és színezése:

*Veszni a mély tengerek habjai közt dühöngő vészben sziklák
és zátonyoktól környezve, mikor menekülés végett mindent
elkövetett az emberi erő már és szilárdul megvívott a
nagy természet felbőszült elemeivel: ám ily végzetre fedezheti*

⁶¹ N. I. 574. I.

magát a hajlongáshoz nem tudó férfiu s panaszzan megy elkerülhetetlen sorsának elibe, de csupa pajzán viszkeleg miatt egy kertü tóba, melyet a rossz ízlés ásott s békatanya — vagy éppen „fürdőkádba“ fülni : ez több mint fánum, mert idéllenség, mely kacajt gerjeszt. ⁶²

Az értelmi munkának elemi tényezői, az asszociációs és kombinatív elemek Széchenyi képzeleti alakulásában tehát átszíneződnek és így a magasabbrendűség, tökéletesség felé haladnak. Ez a totálítás felé való haladás különben nemcsak képzeletének, de egész lelkiségének is egyik jellemző és általános sajátossága. Az egész felé való haladás egyik jegye a *fantázia átfogó ereje*. Minthogy Széchenyi előtt kitézőt célok lebegnek, benne erkölcsi értékek valósulnak meg, világos, hogy a képzelet átfogó ereje csak a magasrendű, a teremtő fantáziának lehet egyik jegye. A képzelet átfogó ereje több összetevő kapcsolatából alakul ki, melyeket az értelmi és akarásos működések sora fűz egybe. Ahhoz, hogy a fantázia átfogó legyen, mindennek előtt a képzeleti elemek arányainak a megnagyobbodása szükséges, mely ismét nemcsak Széchenyi, hanem a romantikus fantázia egyik jellemző tulajdonsága, hiszen a megismerés felé törő egyént e kor épp a fantázia jogainak elismerésével vitte új utakra. (V. ö. F. Strich : Deutsche Klassik und Romantik.) Ez a megnagyobbodás Széchenyinnél kétféleképpen történik : egyrészt a képek, hasonlatok kerete rendkívüli szélessé válik, másrészt a hozzájuk fűződő érzelmi hangulat is fölfokozódik. Amikor például ezt olvassuk nála : „Csak a gyenge szereti önmagát, az erős nemzeteket hordoz szívében.“ ⁶³ Egy arányaiban határtalanul megnagyobbodott képet látunk magunk előtt. Természetesen kísérik bizonyos érzelmi elemek ezt a képet is, azonban a hatás túlsúlya még mindig a szemléletességben van. A következő sorokban is még a szemléletesség a túlnyomó :

Iszonyatos csend lepte el az országot. Számtalant hóhér döntött nyugalomra. A hokban maradtak és bújdosók leverve, lesújtva ugyan mit mondhattak volna ? A börtönök falai közt

⁶² Politikai programmtörödékek. Pest : 1847. 73. l.

⁶³ H. 18. l.

elhalt a panaszok hangja és a számkivetett megtört szívek kinszavait elhordta a játszi szél. Mint villám gyűlt fel mind-azokban, akik még éltek a „reménynek“ isteni sugára, mikor a halvány, vér után szomjazó vámpír, ki Ferencz József mindenese volt, megszabadítá a földet saját magátul . . . ⁶⁴

A következő idézet szintén jellemző állításunk igazolására :

Ha pedig arra kárhozná a magyar hont a magasb hatalom, melyet hiába küzd emberi erő, hogy maradjon partag, maradjon kopár örökleg, akkor . . . gyujtsunk pipára. ⁶⁵

Ebben a pár sorban nemcsak a hangulat felduzzadását érezzük, hanem még bizonyos szaggatottság jellegét is. A szemléletes elemek úgyszólván teljesen háttérbe szorulnak és valamilyen sajátságos belső bizonytalanságnak adnak helyet. A fantázia belső végtelenségét itt a kifejezési forma, a nyelv anyaga megtöri. Kétségtelen, hogy ez a mondat, mint Széchenyi annyi más mondata jóval többet akar adni, mint amennyit adott. A feltóduló hangulatok azonban egymást gyöngítve végül is egy feszültségi állapotot hoztak létre, melyet most már a keserű, rezignált szólásnak, a „gyujtsunk pipára“ alkalmazása fejezett be.

A hangulat fölfokozása kétségtelenül ott éri el a tetőfokot, ahol az önvád is életre kel benne. Megdöböntőknek találjuk azokat az érzelmi színeket, melyeket akkor kapunk tőle, mikor saját magát kegyetlenül ostorozza, vagy elemzi. 1848. márcus 21-én a következőket írja :

*Urbéri hat aufgehört. Kossuth ellörlötte. Ez az egész igazság !
Mint ő mondja ! — Denen Hetzern, Haller, Pepi Pálffy etc.
geht das Licht auf . . . Sie möchten weinen . . . Ich muss
darüber lachen ! Marie Viczay darüber verrückt. O heilige
Nemesis ! Wir sind alle in deiner Hand ! Chaos . . . gänzliche
Auflösung.*

Egy Görngenhez írt levelében panaszkodik, hogy sok ezer embernek gyilkosa, a magyar forradalom tulajdonképeni

⁶⁴ Nagy magyar satira. Döblingi irod. hagyaték. II. 48. l.

⁶⁵ Adó és kétgaras. Buda : 1844. 32. l.

szerzője, ő az Antikrisztus, az apocalypsis nagy fenevadja, kin a borzasztó jóslat beteljesedik. ⁶⁶

De nemcsak rapszódikus módon hatalmasult fel a hangulat Széchenyinél. Találunk képzeleti munkájában olyan helyeket, melyekben a képek arányainak a kiszélesedése és az érzellemmel való szoros kapcsolódása az ábrázolás harmóniájában, nyugodtságában oldódik fel. Mennyire folytonos és szemléletes a következő pár sor :

„fiatal korunkban“ évekig élünk erényeink édes önámításai vagy egyéb ábrándozásaink között. Az élet alkonyán azonban és néha az önmegismerés keserű gyümölcsének véletlen megízlelése által előbb is mindinkább sürget valami magasb hatalom magunkati számvetésre, egymásután eltűnnek a magunk alkotta mennyország varázsképei. ⁶⁷

A hangulat fölfokozódása Széchenyinél kétségtelenül erőteljes fantáziájának a szülötte, de a tovább-fejlődésben az érzelmi és konstitúciós adottságok is jelentős szerepet játszottak. Igaza van tehát Schaffer Károlynak, aki a következőket mondja: „Széchenyi lelki világában nem a hangulati változás volt az elsődleges, hanem mindenkor a feltóduló eszme, egy újabb elgondolás, melynek tartalmához mértén aztán bekövetkezett a hangulati szélsőség.“ ⁶⁸

A képszerűségnek a hangulat fölfokozásával egybeszővődött megdöbbentő jellege mintegy legvégző jegye Széchenyi képzeletének. A belső kiegyensúlyozatlanság magával hozza azt, hogy az egyes lelki megnyilvánulások irányulásai mértéktelen módon következnek be. Mármost Széchenyi fantáziája, mely különben is személyiségének egyik legerősebb ható összetevője, az összes belső alkotó elemek közül az intenzitás legnagyobb fokát érte el. Sokszor az az érzésünk műveinek olvasása közben, hogy nagy távlatokba táguló, megrázó hatásokká fokozódó képei egy mélyebb erkölcsi forrásból, a hatniakarásból táplálkoztak. Ilyenkor tudatosan

⁶⁶ Döblingi leveleiből. 1850. ápr. 21.

⁶⁷ Üdvölede. Pest : 1843. 3. l.

⁶⁸ Széchenyi István lelki világa. Magyar Szemle. 1933. évf. 4. sz.

a legmegfelelőbb elemeket kereste ki lelkéből s értelmiségének gazdagságát színes, vagy megrázó, szinte mozgásos képekbe szorította. A Stádiumban ezeket írja:

*Itt látong azon mélység, melynek fenekéből gőzölög ki a majd-majd elsüljedendő nemzeti létünk rothadt szaga.*⁶⁹

Azonban az értelmiség területéről vett képeket és fantáziaelemeket szinteleneknek találván, a belső nekilendülés áradásában ösztönösen is érzelmiségébe, vagy egy felfokozott hangulati állapotba emelte azokat. Mennyire érzés-kiváltó és belénkdőbbenő a következő mondata:

*Lenyesik szárnyaimat, lábamon járok, levágják lábaimat, kezemen fogok járni, kiszakítják kezimet, hason fogok mászni. Csak használhassak!*⁷⁰

Az érzések, melyek az előbbi képnek megrázó szint adnak, nemcsak Széchenyiben lángolhattak, belőlünk is sajátos állapotot váltanak ki. De különösen hatalmas arányú a bennünk keltett hatás még azért is, mert jellemének tragikus egyenessége és megtántoríthatatlansága teszi zárttá és súlyossá a hangulattól átfűzött képet. A következő mondat egyformán jellemző a romantika és Széchenyi fantáziájára:

*Ha azonban tévutakra bonyolódtam volna, s tévutakra csábítám a magyart . . . — ám akkor törjék velömet ketté, érje nevemet átok, legyen nevemen útálat bélyege, szél hordja el por gyanánt halandó részemet s legyen sorsom megsemmisülés — ettűröm.*⁷¹

⁶⁹ Stádium M. T. A. Budapest, 1905. 60 l.

⁷⁰ Akad. XI. közgy. megny. beszéd. 1842.

⁷¹ A k. n. 230 l.

Irodalom

Széchenyi István munkái:

- Lovakrul. Pest 1832.
Magyar játékszínről. Pest 1832.
Néhány szó a lóverseny körül. Pest 1838.
A Magyar Akadémia körül. P. 1842.
Üdvölcde. P. 1843.
Hunnia. Pozsony 1858.
Gróf Széchenyi István munkái. A M. T. Akad. megbízásából sajtó alá rendezte Szily Kálmán. Két köt. Budapest 1904–5. (Gyulai Pál, Kautz Gyula, Viszota Gyula tanulmányaival.)
Eredeti szövegben :
Hitel, Világ, Stádium, A kelet népe, Politikai programmtörvények.
Gróf Széchenyi István : Garat. Sajtó alá rendezte Viszota Gy. Bp. 1912.
Széchenyi igéi. Sajtó alá rendezte Szekfű Gy. Bp. 1921.
Gróf Széchenyi István döblingi irod. hagyatéka Szerkesztette Károlyi Árpád. Két köt. Bp. 1921–22 I. II. köt.
Gróf Széchenyi István döbl. irod. hagyat. III. k. Szerkesztette Tolnai Vilmos. Bp. 1925.
Tartalma : Blick és kisebb iratok.
Gróf Széchenyi István Naplói. Szerk. Viszota Gyula. Bp. 1925–26.
Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. Szerk. Viszota Gyula. Két köt. Bp. 1927–30.

Felhasznált tanulmányok:

- Angyal Dávid : Gr. Sz. I. döblingi évei. Századok 1922.
Angyal D. : Gr. Sz. I. történeti eszméi. Bp. Szle. 1907. évf.
Baránszky-Jób László : Teremtő egyéniség. Atheneum 1933. évf.
Boda István : A zseni lélektanához. Magy. Ps. Szle. 1932. 1–4.
Boda István : Bevezető a lélektanba. Bp. 1934.
Richard Müller Freienfels : Das Denken und die Phantasie. Leipzig 1925.
Friedreich István : Gr. Széchenyi István élete. Két kötet. Bp. 1914–15.
Gyulai Pál : Gr. Sz. I. mint író. Bp. 1892.
Halász Gábor : A fiatal Széchenyi. Nyugat. 1934. évf.
Imre Sándor : Gr. Sz. I. nézetei a nevelésről. Bp. 1904.
Ifj. Iványi-Grünwald : Széchenyi-legenda. Magyar Szle. 1933. évf.
Kemény Zsigmond : Gróf Széchenyi István. 1851.
Kornis Gyula : A fiatal Széchenyi. Napkelet. 1925. évf.
Kornis Gyula : A lelki élet. I–III. Bp. 1917–19.
Milhoffer Sándor : Gróf Széchenyi István lelki világa. Bp. 1902.
Pétery Jenő : Széchenyi István. Összegejtött munkái. III. kötet. Bp. 1903.
Ranschburg Pál : Az emberi elme. Bp. 1923.
Schaffer Károly : Széchenyi István lelki világa orvoslélektani szempontból. M. Szle. 1933. 4 sz.
Fritz Strich : Deutsche Klassik und Romantik. München, 1922.
Széchenyi eszmevilága. I–III. Bp. 1912, 1914, 1925.
Szekfű Gyula : Három nemzedék. Bp. 1920.
Viszota Gyula : Mozzanatok Széchenyi lelki fejlődéséből 1820–1825 között. Magyar Középiskola 1925. évf.
Viszota Gyula : Széchenyi elmebaja. Bp. Szle. 1930. évf.

Tartalom

<i>Bevezetés</i>	5
<i>Széchenyi lelkivilága</i> (Belső életének forrása: jelleme — Erkölcsi jellegű beállítottsága — Önértékelés, önvád — Céltudata — Temperamentuma — Széchenyi magasrendű személyiség)	7
<i>Széchenyi értelmisége</i> (A teremtő képzelet feltétele értelmi magasrendűség — Értelmisége lelki világának túlsúlyban levő eleme — Lényegmegragadó, elmélyülő, szintétizáló képessége)	17
<i>Széchenyi képzelete</i> (Képzelőtevékenységének forrása — A teremtőképzelet és kompenzációs eredetű fantázia-tevékenység — Széchenyi képzeletének alakulása)	26
<i>Széchenyi romantikus képzelete</i> (Jegyek: — Szertelenség — Benyomásokra való túlzott reakció — Aktivitás — Misztikus és irreális elemek, hangulatok — Átfogó erő)	35
<i>Irodalom</i>	46

Életrajz

1912. január 23-án születtem Szegeden. Középiskoláimat a szegedi piaristáknál végeztem, ugyanott érettségiztem 1930-ban. Egyévi önkéntes katonai szolgálat és másfél hónapos olaszországi tanulmányút után, 1931. szeptemberében iratkoztam be a m. kir. Ferencz József Tudományegyetem bölcsészeti karára, ahol főképp magyar, német irodalomtörténeti és nyelvészeti előadásokat hallgattam. Tanári alapvizsgát a magyar, német szakcsoportból 1933. őszén tettem. 1932. és 1933. nyarán Ausztriában voltam tanulmányúton.

A sorozatban megjelentek :

1. *Borbély Ferenc* : Gyulai mint aesthetikus.
2. *Heinrich Arnold* : Gismunda és Gisquardus széphistóriája.
3. *Jénáki Ferenc* : Kájoni énekes könyve és forrásai.
4. *Csipak Lajos* : Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire.
5. *Rajka László* : Heliodoros Aithiopikájának feldolgozásai a magyar irodalomban.
6. *Bálint Sándor* : Szilády Áron pályája.
7. *Téglás Béla* : A történeti pasquillus a magyar irodalomban.
8. *Juharos Ferenc* : A magyarországi jezsuita iskola drámák története.
9. *Ifj. Erdélyi László* : Hugó Károly élete és művei.
10. *Tóth Emőke* : Voltaire Henriadeja és a magyar irodalom.
11. *Tolnai Gábor* : Erdély magyar irodalmi élete.
12. *Demeter Alice* : Tóth Árpád költészete.
13. *Kratochvíl Baróti Dezső* : Dugonics András és a barokk regény.
14. *Radnóczy Miklós* : Kaffka Margit művészi fejlődése.
15. *Ortutay Gyula* : Tömörkény István.